

Berend T. Iván

Európa gazdasága a 20. században

MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET –
HISTÓRIA KÖNYVTÁR/MONOGRÁFIÁK, 25. SZÁM, 2008

A *Glatz Ferenc* volt akadémiai elnök jegyezte *História* havi folyóirat könyvkiadóként is működik. Gondozásában kronológiák, bibliográfiák, előadások, atlaszok, okmánytárak és monográfiák is jelennek meg, még hozzá magyar és angol nyelven egyaránt. E vállalkozásba illik a magát amerikai magyarként meghatározó¹ tudós Angliában már megjelent összefoglalójának hozzáférhetővé tétele a magyar közönség számára. Ismerjük a világpiaci könyvárak és a hazai gyűjtemények – köztük még a leggazdagabbnak tetszők – lehetőségei közt kinyílt, sőt mára állandósult szakadékot, ami a világ kurrens irodalmának rendszeres beszerzését megengedhetetlen luxussá teszi.² Ezt bizonyára tovább súlyosbítja a tankönyvírók és a recenzensek szűkkeblűsége és a Bologna-folyamat miatt a felsőoktatást a korábbinál is erőteljesebben sújtó igénytelenség. Ehhez járul az egy tankönyves, sőt inkább csak a világhálóra kitett tömörített előadás- és jegyzetanyagot számon kérő

oktatási gyakorlat elterjedtsége is, ahol az értelmiségképző funkciót már elvileg sem tekintik feladatuknak a legtöbb helyen (tisztelőt a kivételnek). Mindeme válságállapotban külön dicséret illeti a kiadót, hogy igényes fordításban közreadta ezt az időtálló és sok tekintetben iránymutató vállalkozást.

Berend T. Iván munkásságában élesen elváló szakaszok találhatók. Ha kezdetekben az aprólékos levéltári feltárás, utóbb pedig a gazdaságpolitika összehasonlító elemzése állt a középpontban, a harmadik szakaszban a nagy összefoglalók műfaja vált jellemzővé. Már a kötet elején (10. oldal) megtudjuk, hogy *gazdasági rendszerek meghatározott szempontú, nagy távlatú összehasonlítását*, nem pedig részletesen dokumentált növekedési, politikai vagy szerkezeti beszámolót olvashatunk. Az elemzés homlokterében a felzárkózási kudarcok bemutatása és az ezt övező oknyomozás áll. A szerző nyíltan vállalja értékelfogultságát, amikor már a

15–17. lapokon az emberiség „...talán legnagyobb vívmányaként” írja le az univerzális jóléti államot. Ugyanakkor sem itt, sem később, a kötet záró fejezetében nem vitatja részletesen – jobbára inkább elhárítja – e modell *fenntarthatóságával* kapcsolatban megfogalmazott közgazdasági kételyeket. Bár ez a megoldás nem mondható szokatlanoknak a hasonló szempontú összegzésekben (a hazai irodalomban legutóbb Tomka Béla³), ugyanakkor az eljárás kézenfekvőnek sem tekinthető.

A kötet hat fejezetben tekinti át az 1870 és 2000 közti időszakot. Szemléletében végig a régi és az új globalizációt párhuzamba állító iskolát követi, az angol eredeti címében a „szabadpiactól a globalizációig” fordulattal élve. Vezérmotívuma szerint a gazdaság állami irányításának 1914 után kialakult és 1990-ig uralkodott felfogása lenne a főirány. Ezzel szemben az előtte és utána megvalósult versenypártibb, piacvezérelt megoldások jelentenek az eltérést, a kitérőt. Ez a nézet is képviselhető – sokan vallják még az irodalomban –, de ma már semmiképp se többségi felfogás a közgazdaságtanban.

■ Az első fejezet az 1780 és 1918 időszakot tekinti át, az első évszázadot afféle előjátékként. A szerző három alapvető megállapításra jut:

① A hosszú XIX. század nem a – *Dickens* és *Marx* nyomán közkeletűen vélelmezett – tömegnyomor, hanem az emberiség addig még sosem tapasztalt, páratlan ütemű fejlődésének időszaka, még hozzá nemcsak a jövedelem, hanem az emberi előrehaladási mutatók (HDI) teljes körére kiterjedően.⁴

② Skandinávia fölzárkózása 1870 és 1913 között vett lendületet, vagyis egyértelműen a jóléti állam kialakulása *előzményének és nem következményének* tekintendő.

③ A monarchia sem zárkózott fel a lenini „utolérni és túlszárnyalni” értelmében, de számára a mércét a korabeli világ gazdaság ekkor legerőteljesebben fejlődő gócpontja, Németország jelentette. Ezért ezt a korábbiaknál és a későbbiekénél is lendületesebb időszakot joggal

véltek már a kortársak is a „boldog békeidőknek” (44. oldal). Eközben más területek, mindenek előtt a Balkán, Olaszország és Oroszország valamit még le is morzsolódott, és lemaradás jellemezte Ibériát is.

■ A 2. fejezet az 1914–1933 közti időszakot egységes szakaszként taglalja. *Keynes* 1924-ből származó értékelése nyomán – és a kor közgazdasági értékelésével szemben – az állami beavatkozás terjedését *normalitásnak, nem pedig eltévelyedésnek és időleges kisiklásnak* tekinti (45. oldal) és ekképp a jövő hírnökeként tárgyalja a kortársak által kivételes állapotnak tekintett első világháborús hadigazdaságot is (51–59. oldal). A sokak által – nem csak a tudományban – megénekelt „dübörgő húszas évek” piachoz való visszatérése ekképp – a szembeötlő eredmények dacára – eleve illúzióknak tűnhet. A kisállamok – eléggé eltérő ütemű és mérvű – gazdasági nacionalizmusa (a 60. lapon egyenesen „harmincéves háborúként” aposztrofálva) *E. H. Carr* nyomán a norma szintjére emelkedik, ha értelemszerűen nem is a kívánatos, a legjobb, a követendő megoldás értelmében, hanem a *Kuznets* által bevezetett „átlagos” értelmében (64. oldal). E szemléletben maradvá 1929–1933 sem kisiklás, amit vaskos gazdaságpolitikai tévedések okoztak, mint ahogy *Friedman* és *Schwartz*⁵ klasszikus elemzése és az ezt fél évszázaddal később alátámasztó *Ben Bernanke* (későbbi FED-elnök) kötete (2005)⁶ nyomán gondolhatnánk, hanem a korábbi időszak gazdaságpolitikai és elméleti fejlődésének szükségszerű kimenetele. Többen akkor (például Navratil Ákos⁷) vagy utóbb is (*Abay-Neubeuer*⁸) az állami beavatkozást és annak keynesi általánosítását tévesnek és a bajokat fokozónak látták.

Ugyanakkor Berend T. Iván helyesen emeli ki (67. oldal), hogy a piacvédelem terjedése maga is közvetlen okává vált a válság terjedésének és világméretűvé terebélyesedésének is. Az előzőekre építve a 75–77. oldal az irányított gazdaságot már nem rögtönzéseként, hanem *kiforrott elméleti modellként* láttatja. Pedig *Keynes* taní-

tásai ekkoriban ezoterikusnak minősültek, és csak jóval később, az 50-es és a 60-as évekre váltak a gazdaságpolitikai jó modor kellékeivé. A 83. oldalon már a hadigazdaság is modellértékként szerepel, mi több a XX. század összes gazdaságpolitikai kísérletének melegágyaként. Ez az 1989 utáni időszakra bizonyára nem érvényes, és megítélésem szerint az eredeti, az 1940-es években működtetett, viszonylag alacsony jövedelem-újraelosztással és erőteljes versenypolitikával, külgazdasági nyitással és árstabilitással jellemzett német szociális piacgazdaságra sem, az Egyesült Államokat már nem is említve.⁹ *Walter Eucken, Wilhelm Röpké* és követők ugyanis épp az irányított gazdaság ellenében hozták létre saját megoldásaikat. Amerika pedig mindig a szabadversenyre épített, amit a New Deal konjunktúrapolitikája csak mérsékel, de nem irtott ki. De a szerző lényegében az 1920–1989 közötti „rövid huszadik századra”, ezen belül is főleg az európai földrészre érti a megállapítást. Emellett a szerző helyesen emeli ki – bár az összegző értékelésben nem von le semmiféle következtetést belőle –, hogy *Európa világgazdasági lemaradása épp e kísérletezés fénykorában*, vagyis 1914 és 1944 között vált visszafordíthatatlanná (83., 89., 92–93., 97. oldal).

■ A 3. fejezet tárgya a gazdasági dirigizmus. A különféle állam vezérelte modellek közös vonása a hadi mozgósítás, a jóléti populizmus, a vezérelvű irányítás, a zárt gazdaság, amit Berend professzor egyféle fejlesztési diktatúráként értelmez (96. oldal). Szép és izgalmas párhuzamokat von Dél-Európa és Németország megoldásai közt, kiemelve az olaszok szellemi vezető, kezdeményező szerepét (amit persze a gazdasági erő nem támasztott alá, míg Németország esetében ez fordítva állt). Ebből az összehasonlításból fájdalmasan hiányzik a legtarthatósabbnak bizonyult megoldás, amit *Musztafa Kemal Atatürk* hozott létre. Az olasz modell sajátossága az állam és a párt egybeolvadása (101. oldal), az önellátás, a jóléti és a vezérelv összekapcsolása és a későbbi nemzedékek által más

összefüggésben megismert megoldások sora – a hős anyától a szűzföldek feltörésén át a szabadidő központilag szervezett, ám anyagi ráfordítást nem igénylő, kulturált eltöltése a tömegek számára. A szerző joggal rámutat (111. oldal), hogy e modell működése idején Európa növekedése évi átlagban az 1 százalékot is alig érte el.

■ A 4. fejezet a „tervgazdaság” rendszerét mutatja be. Kiemeli (132–137. oldal), hogy ez a német – első világháborús – hadigazdaság gyermeke volt, ami legfőképpen a háborús céloknak alárendelt korszerűsítést szolgált (146. oldal). E rész alapos fejtegetéseiben némileg háttérbe szorul, hogy a marxi álmodozások csak a lenini, forradalmi instrumentalizálás és a már 1922-től folyó sztálini birodalom-újjaépítés összefüggésében – mintegy fűgefalevélként – játszott csak szerepet. Berend professzor joggal emeli ki (135. oldal), hogy a marxi vízió csak a német szociáldemokrata mozgalomban végbement alapvető átértelmezése nyomán válhatott és vált is társadalomformáló erővé (kezdetektől vitatott tudományos értékétől teljesen függetlenül). A szerzőt idézve *Lenin* – a kronstadti felkelés¹⁰ árnyékában – „pragmatikus politikussá vált” (140. oldal), vagyis a köpönyeg többszöri megforgatása után már nem igazán *Marxból* építkezett sem ő, sem utóda, *Sztálin*. A „szocializmus egy országban” ugyanis alapvető stratégiaváltás volt: a világgforradalom helyére a birodalmi nacionalizmus lépett (144. oldal). Hozzátehetnénk: a cárizmus három alapelve – a népiség, a tekintélyelvűség és az egy igaz hit államvallása (*pravoszlavije*) legkésőbb 1922–1924-től helyreállott.

A továbbiakban a szerző bemutatja az 1922–1940 közötti időszak fejlődését. Sajnos azonban többnyire a közkezen forgó korabeli statisztikákat veszi alapul, nem pedig az *Abram Bergson*¹¹ vagy *Bernhard Heitger*¹² nevéhez köthető, realisabb összképet adó újraszámításokat. Utóbbiak alapján nemigen szólhatnánk „csodaszamba menő növekedésről” (148. és az azt követő oldalak) sem ekkor, sem más időszakban.

A 148–154. oldalon a szerző ismerteti a két-

pólusú, blokkokra oszló világ kialakulását, de mintha ez a tömbösödés eleve elrendelt lett volna. Holott a második párizsi békediktátum elemzése (Fülöp és Sipos¹³, valamint Romsics kötetében¹⁴) azt sugallja, hogy az ENSZ rendszerében megjelenő idealizmus/konstruktivizmus, az együttműködésre épülő új világrend esélye 1943–1947 közt egyáltalán nem volt zérus, mint az utólagos öngazolás kényszerében született művek folyamából ezt mindahányan hallhattuk vég nélkül. A tömbpolitika felülkerekedéséhez a „reálpolitika” felülkerekedésére, a birodalmi egyensúlyozás XIX. századi gyakorlatába való visszasüllyedésre és az egykori háborús szövetségesek engesztelhetetlen, középutat nem ismerő szembefordulására volt szükség. Utóbbi nélkül például egy szélesebb körű finnlandizálás, a semleges és egységes, leszerelt Németország és a kommunista részvétellel irányított Francia- és Olaszország, az oroszbarát Irán együttesen jobban szolgálta volna a szovjet birodalom érdekét, mint az 1946-ban már megindult és történelmileg nyilván eleve megnyerhetetlen¹⁵ fejezetverseny.

Berend T. Iván számos korábbi kötetében kritikailag elemezte már a „tervgazdaságot”. Ehelyütt is tárgyilagosan bemutatja (158. oldal), hogy a magát a jövő mérnökeként láttató, az elnyomást ezzel igazoló rendszerben a kezdetektől a végjátekig *az igazi úr az operatív terv* – vagyis a 10, 30 vagy legfőljebb 90 napra érvényes intézkedési együttes – volt. A rendszer „jóléti csomagja” kísértetiesen emlékeztetett ugyan a náci hasonló megoldásaira, az alacsony és egyenlősítő bérezés és a különjuttatások rendjével, mégis fölöttébb népszerű volt és maradt utólag is (163. oldal).

A rendszer egészének mérlegét megvonva Berend professzor kiábrándító következtetésekre jut (169–174. oldal): az erőteljes iparosítás négy évtizede ellenére megmaradtak azok a minőségi és szerkezeti *gyengeségek*, amelyek a széles értelemben vett *elmaradottságot* termelték újra. Miért nem sikerültek hát a reformok, amelyek

épp e végkifejletet hárríthatták volna el? A szerző szerint esély ugyan lett volna erre, ámdeettek kevésbé születtek (177. oldal). A visszalépések és a távlatvesztés együttesen pecsételték meg a 80-as évtized második felének törekvéseit (181. oldal), amit szabadpiaci kísérletezés követett (182. és az azt követő oldalak). Utóbbi nyilván nem ok, hanem az előzőek következménye.

■ Az 5. fejezet tárgya: vegyesgazdaság és jóléti állam Nyugat-Európában az 1945–1980 közötti időszakban. E részben a szerző néhai *Csikós-Nagy Bélához* társulva valóságos *aranykorként* látta e korszakot (185–186. oldal). Ekkor a korábban létrejött megoldásokra – vagyis az irányított gazdaságra – építve újszerű megoldások születtek. Az új szintézis lényege, hogy az állami szabályozást a neokorporativizmussal, a szabad kereskedelemmel és az EGK/EK jelentette szabályozással társították (186–190. oldal). A szerző részletesen tárgyalja az EGK létrejöttét és a kiváltó okokat. Ugyanakkor nyitva marad: a teljes GNI alig 1 százalékát újraosztó rendszernek mennyiségileg mekkora lehetett a hozzájárulása az aranykori összteljesítményhez?

A fejezet tárgyalja az államosítási hullámot, Franciaországtól Ausztriáig, joggal kiemelve: az állami cégek Nyugat-Európában azért végső fokon piaci szereplők maradtak, pénzügyeik közvetlenül sosem váltak az államháztartás szerves részévé (215. oldal). Az ekkortájt bevezetett tervezés is indikatív, nem pedig parancsuralmi természetű volt.

A szerző alaposan tárgyalja az univerzális jóléti állam térnyerését egész Nyugat-Európában. Nem esik azonban szó arról, hogy a szerző által *N. Barr* nyomán „állami malacperselyként” értelmezett általános újraosztásban elkerülhetlenné váló rendszeres és jelentékeny elfolyásról, az ezzel járó gyenge hatékonyságról, az elvi és a gyakorlati fenntarthatóság hiányáról, a rendszert sújtó bürokratizmus elrettentő költségeiről és elidegenítő hatásáról (amit a magyar egészségügyi rendszeren történt kísérletezés 2006–2009 között mindenki számára érzékelhetővé tett).

A gazdasági növekedés és a szerkezetváltozás kapcsolatát taglalva a szerző bemutatja a termelési lényesség, a fogyasztás, a háztartásokat is átfogó gépesítés, a leépülő mezőgazdaság, a szolgáltató társadalom és a tömegturizmus okozta átalakulásokat. Sajnos itt sem merül fel a fenntarthatóság három eleme: a *természeti* (Római Klub, Gore panel), a napjainkra különösen időszerűvé vált *pénzügyi* (régi és új Bretton Woods) és végül a *társadalmi* (az 1973–1979 közötti stagflációs tapasztalat kiváltotta konzervatív forradalom). Márpedig ezek vizsgálata híján sosem tudhatjuk meg, hogy tudományos értelemben is vagy csak nosztalgikus értelemben beszélhet/t/ünk „aranykorról” az 1945–1980 közötti időszakban, vagyis a második olajárrobbanásig bezárólag. A közgazdászok többsége – a néhai *Bognár József*¹⁶ követve – már az 1973–1979 közötti éveket is a világgazdasági korszakváltás, a sarkaiból kifordult rendszer időszakának tekintené és nem kapcsolná az 1950–1973 közötti szakaszhoz.

■ A 6. fejezet a globalizációt a szabadversenyos törekvések újjáéledéseként tárgyalja. A szerző joggal mutat rá: kereskedelmi, pénzügyi, technológiai, szervezési és tulajdoni, valamint szellemi folyamatok egymásra rakódó és egymást kölcsönösen erősítő *halmozódásával* szembesülünk (252–262. oldal). A szabadpiaci ideológia ezt követően elmarasztalt térnyerése bizony aligha érthető meg a stagfláció, a szovjet birodalom és a különféle „nem kapitalista fejlődési utak” összeomlásának közvetlen *tapasztalata és tömegélménye* nélkül. Jegyezzük meg: a szerzőnk által idézett *Hayek* és *Friedman* semmiképp sem tartozik a kor közgazdaságtanának *főáramába*, amit a Samuelson-féle szintézis – az új keynesi és az új klasszikus iskola módszertani alapon történő összebékítése – jelenített meg a 70-es és 80-as évtizedben. A két nagy szellem hatása inkább a szellemi életre, semmint a gazdaságpolitikai gyakorlatra nézve mutatható ki konkrétan.

A globalizáció és Európa című részben Berend akadémikus joggal mutat rá: az 1973. és

1979. évi sokk csak *felerősítette* a korábbi időszakban már megfigyelt és leírt válságjelenségeket (268. és az azt követő oldalak). Az euroszklerózisból a kiutat a tudásalapú társadalomnak jelszóból valósággá formálása jelentette (274. oldal) azokban a – főképp skandináv – államokban, ahol ez ténylegesen végbement. Emellett külön is figyelemre méltó – a történelmi determinizmus híveinek figyelmébe ajánlható – az, ahogy az 1973 és 2000 közötti bő negyedszázad alatt az egykori „félperiféria” országai, így Írország, Finnország, Spanyolország és Portugália felzárkózott a „centrumhoz”.

A vegyes gazdaság és a jóléti állam kapcsolatát taglalva a szerző megállapítja: nem lehet büntetlenül kétszer akkora egy főre jutó jóléti kiadásokkal élni, mint az Egyesült Államok és Japán. Hiszen a neoliberais jelszavak hangoztatása mellett Nyugat-Európában nem csökkenő, hanem *növekvő részarányt* képviselnek ebben az időszakban a jóléti és szociális kiadások – főképp a nyugdíjak (289. oldal).

A folyamatot egészében értékelve Berend professzor rámutat: a globalizációnak nincs *általános* hatása, mert az az emberi tőke minősége és a gazdaságpolitikai válaszok természetének függvényében jön létre (294. oldal), amit még a földrajzi és intézményi tényezők árnyalhatnak.

Európa az évezred utolsó negyedszázadából kétség kívül *gazdasági szuperbatalomként* került ki (304. oldal). GDP-je elérte az amerikaiakét, lakossága meg is haladja versenytársáét. A termelési lényesség egy órára vetítve azonos, de Európában sokkal rövidebb a munkaidő. Részben épp e szabadidő-társadalom hatására a lemaradás jelei is láthatók. A jövő útját Ázsia fölemelkedése jelzi, ahol a világ összjövedelmének 2000-ben már nem kevesebb, mint 37 százalékát állították elő (309. oldal).

* * *

Talán önmagáért beszél, hogy a kötetnek nincs összegző fejezete, ami a tanulságokat és a kilátásokat a szerző értelmezésében fogalmazná meg

közvetlenül. Az elsősorban amerikai közönségnek szóló kötet kitűnő, már-már irodalmi stílusban íródott, ami *Gátby Vera* színvonalas fordítását dicséri. A kötet kétségkívül az Európa iránt jóindulatú figyelem felkeltését szolgálja, és az összegző műfaj sajátosságait követő, értékes munka. Igen szerencsés a szórakoztató érdekeségek – a NOKIA történetétől az Agnelliéig – külön boxokba foglalása, a számos szemléltető táblázat és a felhasználóbarát ábrák sora. Erőssége a kötetten végigvonuló globális szemlélet és az összehasonlító módszer, csakúgy, mint az olvas-

ható terjedelem és az őszintén vállalt – az elmúlt évtizedek változásaival nem „együtt ingadozó” – hagyományos szociáldemokrata értékrend. Talán az elmúlt két évtized közgazdasági irodalmának erőteljesebb beépítése, a szerző korábbi munkáit jellemző eredeti adatolás erősítése és a más állásponton lévők nézeteivel való rendszerebb ütköztetés még erőteljesebbé tehetné volna e művet, ami természetesen mostani állapotában is hézagpótló és megkerülhetetlen.

Csaba László

JEGYZETEK

- ¹ Berend T. Iván (2009): *My Life in Three Eras.*, New York–Budapest, CEU Press
- ² Az ifjabb nemzedék által használt világhálón azonban épp a könyvek nemigen jelenhetnek meg, az előzetes változatok használata pedig a pongyolóság gyakorlatát normává lépteti elő.
- ³ Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században*, Budapest, Osiris
- ⁴ A HDI-t szokás humánfejlettségi mutatónak/félre/fordítani. Ez kimondottan mulatságos, ha például a gépkocsi szén-dioxid-kibocsátására, vagy a szennyvízelvezetésre értelmezzük a humanitást. Ezért alkalmazzuk ezt a „neologizmust”. Az is szokás, hogy némelyek az egybevetetetlen dimenziókból mértékegység nélküli kompozitmutatókat gyártanak, mintha bizony a jó levegő hiánya hosszabb iskolázatással kiváltható lenne, legalább a hölgyek körében.
- ⁵ Friedman, M. - Schwartz, A. J. (1963/2009): *The Great Contraction, 1929–1933*, Princeton, N. J.: Princeton University Press
- ⁶ Bernanke, B. (2005): *Essays on the Great Depression.*, Princeton, N. J., Princeton University Press
- ⁷ Navratil Á. (1934/2008): *Hogyan szűnik meg a gazdasági válság?* In: Navratil Ákos: *Régi igazságok és új elméletek a közgazdaságtanban.*, (válogatta és bevezette Hild Márta) Budapest, Aula Kiadó, 259–283. oldal
- ⁸ Abay-Neubauer Gy. (1958/1999): *Oeconomica Aeterna*, A Pécsi Tudományegyetem kiadása, 304–307., 312–318. és 354–357. oldal
- ⁹ Utóbbi esetben elkülönítendő a hadiipar, amelynek kiemelt szerepe közismert volt annak idején is, és az ez által közvetlenül meghatározott, a nemzetgazdaság egészét éritő újraelosztási és közvetlen irányítási formák aránya.
- ¹⁰ Az ifjabb olvasók kedvéért: 1921-ben az 1917. októberi puccsot végrehajtó, Pétervár mellett állomásozó tengerészek éhséglázadásban fordultak a bolsevikok ellen, akik „természetesen” ezt vérbe fojtották, viszont hatására feladták a hadikommunizmust és a mai kínai megoldásokat idéző engedékeny politikába fogtak az úgynevezett NEP-korszakban (1921–1929).
- ¹¹ Bergson, A. (1997): *How big was the Soviet GNP?* *Comparative Economic Studies*, 39. évfolyam, 1. szám, 1–14. oldal
- ¹² Heitger, B. (1992): *Gazdasági növekedés Keleten és Nyugaton (1950–1990)*, *Külgazdaság*, 35. évfolyam, 2. szám
- ¹³ Fülöp M. – Sipos P. (1998): *Magyarország külpolitikája a XX. században*, Budapest, Aula Kiadó
- ¹⁴ Romsics I. (2006): *Az 1947. évi párizsi békeszerződés*, Budapest, Osiris Kiadó
- ¹⁵ Nincs példa arra, hogy egy ország gazdasági erejét sokszorosan meghaladó hadierőt tudjon tartósan fenntartani (néhány évtizedre a hunoknak is sikerült, meg a szovjeteknek is körülbelül 60 évig).
- ¹⁶ Bognár József (1975): *Világgazdasági korszakváltás*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó